

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничо-економічний факультет
Кафедра туризму та готельно-ресторанної справи

ДИПЛОМНА РОБОТА

бакалавра

з теми: **«РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ НА ПОДІЛЛІ»**

Здобувача 4 курсу
першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти,
Т1-В20 групи
спеціальності: 242 Туризм
за освітньо-професійною програмою
Туризм
денної форми навчання
Романа ДУДЧЕНКО

Керівник: старший викладач кафедри
туризму і готельно-ресторанної справи,
кандидат історичних наук
Андрій ХОПТЯР

Рецензент: кандидат географічних наук,
доцент, завідувач кафедри географії та
методики її викладання
Ігор КАСІЯНИК

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ	6
1.1. Релігійний туризм: сутність, складові, види.....	6
1.2. Еволюційний розвиток релігійного туризму	15
РОЗДІЛ 2 СТАН РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ	26
2.1. Сучасний стан релігійного туризму в світі.....	26
2.2. Розвиток релігійного туризму в Україні	31
2.3. Релігійний туризм на Поділлі	35
РОЗДІЛ 3 ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ НА ПОДІЛЛІ	42
3.1. Шляхи розвитку релігійного туризму в Україні.....	42
3.2. Перспективи розвитку релігійного туризму на Поділлі.....	42
3.3. Пропозиції щодо розробки програми та калькуляції релігійного туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля».....	48
ВИСНОВКИ	588
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61

ВСТУП

У сучасному світі туризм є однією з найдинамічніших і найшвидше зростаючих галузей економіки. Релігійний туризм, як одна з його складових, набуває все більшої популярності, об'єднуючи в собі духовність, культуру та історію. Поділля, з його багатим релігійним та культурним спадком, пропонує унікальні можливості для розвитку цього напрямку туризму.

Актуальність теми: полягає у вивченні та популяризації релігійних святинь регіону, які можуть стати магнітом для туристів. Поділля відоме своєю багатою історією, архітектурними пам'ятками та природними красотами. Вивчення релігійних об'єктів дозволить розкрити їхню роль у формуванні культурного образу регіону та залучити туристів з різних країн.

Релігійний туризм на Поділлі не обмежується лише вивченням та популяризацією релігійних святинь. Він також передбачає розуміння їхнього значення для культурного діалогу та міжкультурного обміну. Він може стати каталізатором соціально-економічного розвитку, сприяючи створенню нових робочих місць та підвищенню доходів місцевих громад. Водночас, він відіграє важливу роль у збереженні релігійної спадщини та підтримці місцевих традицій.

Релігійний туризм, який іще називають туризмом віруючих - це такий вид туризму, коли люди подорожують індивідуально або групами з паломницькою, місіонерською чи дозвіллевою метою. Витоки релігійного туризму починаються з часів формування основних світових релігій: християнства, мусульманства, іудаїзму і буддизму. Собори, мечеті, культові музеї і духовні центри - це туристичні об'єкти, попит на які продовжує зростати.

Поділля, як регіон з багатовіковою історією, є домом для численних релігійних пам'яток, що відображають різноманітність віровизнань та культурних традицій. Розвиток релігійного туризму в цьому регіоні може сприяти зміцненню міжконфесійного миру та розуміння, а також привернути

увагу до унікальних релігійних об'єктів, які потребують збереження та реставрації.

Таким чином, дослідження “Релігійний туризм на Поділлі” є актуальним, оскільки воно відкриває нові перспективи для розвитку туризму, культурного збагачення та економічного прогресу регіону.

Мета і завдання. Мета дипломної роботи дослідження релігійних об'єктів, їхнього впливу на розвиток туризму та розробка рекомендацій щодо їхньої популяризації.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **дослідницькі завдання:**

- Визначити сутність релігійного туризму, його складові та види;
- Показати еволюційний розвиток релігійного туризму;
- Дати оцінку сучасного стану релігійного туризму в світі;
- Дослідити розвиток релігійного туризму на Поділлі;
- Проаналізувати шляхи розвитку релігійного туризму в світі та на Поділлі;
- Охарактеризувати перспективи розвитку релігійного туризму на Поділлі;
- Запропонувати програму туру, що охоплює значну частину об'єктів релігійного туризму в регіоні.

Об'єкт дослідження: релігійний туризм на Поділлі.

Предмет дослідження: роль релігійних об'єктів у розвитку туризму на Поділлі.

Методи дослідження: Для досягнення визначеної мети та розв'язання поставлених завдань у кваліфікаційній роботі використовувались такі методи наукового дослідження як: аналізування, порівняння, та узагальнення – для розкриття сутності поняття «релігійний туризм»; порівняльного аналізу – для проведення моніторингу та оцінки стану розвитку релігійного туризму на Поділлі;

метод узагальнення – для формування перспективних напрямів релігійного туризму.

Інформаційною базою дослідження при виконанні курсової роботи є публікації вітчизняних та зарубіжних науковців та практиків з даної теми, експертні опитування, вивчення статистичних даних та аналіз туристичних потоків.

Структура та обсяг курсової роботи. Курсова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 64 сторінка, список використаних джерел нараховує 35 найменування. У роботі 3 таблиці.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Релігійний туризм: сутність, складові, види.

Релігійний туризм є важливою складовою сучасної туристичної індустрії. Він привертає увагу тисяч людей з усього світу, які бажають не лише відпочити, але й знайти духовну гармонію, поклонитися святиням та відчувати спільноту з вірними.

Вивченням релігійного туризму займалось багато вітчизняних та зарубіжних науковців, серед них А.Чередниченко [1], О. Любіцева[22], Ю. Кадацька [2], І. Литвин [7], К. Кислюк [16], С. Панченко [3], С. Юрченко [4], В. Сайчук [5], А. Jakowski [6], тощо. Кожен з них пояснює визначення це поняття по-різному. Наприклад, А. Jakowski вважає, що релігійний туризм – подорож або перебування, головною метою яких є насамперед релігійно-пізнавальні або лише пізнавальні аспекти. [6]. А. Чередниченко стверджує, Релігійний туризм – це самостійний вид туризму, який є складовою сучасної туристичної галузі [1]. На підставі вищезгаданих тверджень, можна дати загальне визначення терміну.

Релігійний туризм – це вид туризму, який спрямований на відвідування святинь, місць паломництва та релігійних об'єктів. Головною метою релігійного туризму є духовне збагачення, поклоніння та відчуття спільноти з вірними.

Завдання релігійного туризму:

1. Духовне збагачення: Релігійний туризм допомагає людям знайти внутрішню гармонію, зблизитися з вірою та поглибити свої духовні знання.
2. Паломництво: Відвідування святинь та місць, пов'язаних з релігійними подіями.
3. Культурний аспект: Релігійний туризм дозволяє пізнати культурну спадщину, мистецтво та архітектуру.

За видами релігійний туризм поділяється на:

Екскурсійно-релігійний - це вид туризму, який поєднує подорожі з відвідуванням релігійних об'єктів і участю в екскурсіях, що дозволяють глибше пізнати духовну та культурну спадщину різних регіонів. Цей вид туризму цікавий як для вірян, так і для тих, хто прагне зрозуміти релігійні традиції та історію відомих святинь і релігійних місць. Екскурсійно-релігійний туризм поєднує релігійні подорожі з освітніми екскурсіями, надаючи учасникам можливість дізнатися про історію, архітектуру, ритуали та культурні особливості релігійних місць. Туристичні агентства часто пропонують організовані тури з гідями, які спеціалізуються на релігієзнавстві. Гіди надають детальну інформацію про відвідувані місця, їхнє значення та історичний контекст. Тури включають відвідування храмів, монастирів, святих місць, релігійних пам'яток та музеїв, які мають важливе релігійне і культурне значення. Окрім екскурсій, учасники можуть брати участь у релігійних службах, фестивалях, паломництвах та інших релігійних заходах, що надає їм можливість відчувати духовну атмосферу місця.

Паломницький туризм є важливим аспектом культурного та духовного життя багатьох людей по всьому світу. Цей вид туризму передбачає подорожі до святих місць з релігійними цілями, такими як участь у ритуалах, відвідування святих місць або просто заглиблення у духовний досвід. Паломницькі подорожі є традицією, яка має глибоке коріння у багатьох релігіях, включаючи християнство, іслам, буддизм, хіндуїзм та юдаїзм. Головною відмінністю паломницького туризму від звичайного туризму є наявність духовної або релігійної мети. Паломники часто прагнуть знайти мир, зцілення, отримати благословення або виконати релігійні обітниці. Паломницькі маршрути зазвичай ведуть до місць, які мають особливе релігійне значення. Це можуть бути храми, монастирі, святі гори, річки або міста. Наприклад, Ватикан для католиків, Мекка для мусульман, Варанасі для індуїстів. Паломники часто беруть участь у релігійних ритуалах, молитвах, медитаціях або інших духовних практиках. Ці дії можуть бути центральним елементом паломництва і важливим для духовного зростання.

Науковий туризм з релігієзнавчими цілями є особливим видом туризму, який поєднує подорожі з науковими дослідженнями в галузі релігієзнавства. Це міждисциплінарна сфера, що охоплює вивчення релігійних традицій, обрядів, святинь та впливу релігії на суспільство і культуру. Науковий туризм дозволяє дослідникам, студентам та ентузіастам заглибитися у релігійні аспекти різних культур безпосередньо на місці подій. Головною метою таких подорожей є збір інформації, проведення польових досліджень та аналіз релігійних феноменів. Дослідники можуть вивчати тексти, артефакти, архітектуру, а також брати інтерв'ю у місцевих жителів та релігійних лідерів. Науковий туризм у сфері релігієзнавства часто включає методи антропології, історії, археології, соціології та теології. Це дозволяє отримати глибоке розуміння релігійних практик і їхнього значення в різних контекстах. Дослідники відвідують важливі релігійні місця, такі як храми, монастирі, священні гори та інші місця поклоніння, щоб безпосередньо ознайомитися з їхньою історією, архітектурою та сучасним станом. Під час таких подорожей збираються дані, які можуть включати фотодокументацію, відеозаписи, зразки текстів та артефактів. Ці матеріали використовуються для подальшого аналізу та публікацій наукових робіт.

Релігійний туризм має велике значення для розвитку культурного спілкування та збереження світової спадщини.

Історично релігійний туризм вважається першим видом туристичних подорожей, який можна віднести, безпосередньо, до періоду формування світових релігій. Релігійний туризм – це самостійний вид туризму, який є складовою сучасної туристичної галузі [1, с. 227].

Релігійний туризм - подорож або перебування, головною метою яких є насамперед релігійно-пізнавальні або лише пізнавальні аспекти. Виокремлює релігійний туризм і паломництво, категорично проти терміна "релігійно-туристичне паломництво". [6, с. 8-9].

Деякі вчені у своїх працях дуже часто використовують терміни паломництво та релігійний туризм як синоніми. Дослідник Т. Христов також

дотримується цієї думки, проте у своїх працях він зазначає, що такі відмінності між ними є. Ці відмінності полягають у кінцевій меті цих двох подорожей, а саме паломництво він розглядає як, безпосередню, форму поклоніння, а релігійний туризм як мандрівка з метою набуття нових знань [7, с. 60]. У широкому розумінні це прийнятно. А у вузькому розумінні паломництвом вважається відвідування головних святинь даної конфесії в суворо обумовлений час і з дотриманням режиму перебування, що підкреслює елітарність паломництва по відношенню до інших форм релігійного туризму. Приміром, у православ'ї паломництвом іменують лише відвідування Святої Землі не менше 10 днів. Всі інші релігійні подорожі характеризуються терміном «проща» [1, с. 228].

Характеризуючи ці два види туризму, можна виділити основні відмінності. Паломники під час своїх подорожей не цікавляться історією релігій, музеями і іншим, вони безпосередньо, використовують цю подорож для поклоніння святим місцям, а також зацікавлені в особистій участі в релігійних культурах. На відміну від них, релігійні центри, музеї, культові споруди є об'єктами відвідування, саме, представників релігійного туризму.

Такі подорожі можуть бути викликані релігійними заходами, святами, фестивалями, які відбуваються в певний визначений період року [1, с. 228].

Релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості – це вид туризму в основі якого лежить відвідування релігійних центрів і святих місць, де туристи мають можливість не тільки побачити культові об'єкти, а також, взяти безпосередню участь у релігійних заходах (відвідати служби, брати участь у хресних ходах тощо). Даний вид туризму має тісний зв'язок з науковим туризмом релігійного спрямування [7, с. 60].

Релігійному туризму притаманно об'єднувати допитливих людей, не далеких від віри, які бажають з користю провести свій вільний час. Оплативши тур, туристи бажають отримати естетичні враження та розширити свій кругозір історичними фактами про об'єкти екскурсії. Їх також цікавлять мистецтвознавчі відомості про пам'ятку архітектури. Таким

чином, за початковою метою екскурсія туристів до храму суттєво відрізняється від паломництва паломників до чудотворної ікони цього ж храму [8].

Паломництво здавна вважалось найвищим виявом особистої духовності, служіння вірі та думці. Паломниками вважаються таємні люди, натхненні божественною благодаттю, які своїми діями служать вірі і беруть цю частину з собою на Святу Землю. Таким чином, допомога та сприяння паломникам здавна були невід'ємною ознакою моральності [9, с. 281].

На відміну від релігійно-пізнавальних чи культурно-історичних подорожей, паломництво несе в собі певну віру в зміст ритуалу, тобто не лише пізнавальну мету. Паломників хвилює насамперед релігія, святе місце, до якого вони прийшли [1, с. 228]. Така людина здатна тимчасово відмовитись від звичних ритмів життя: кола спілкування, задоволень, їжі, щоб задовольнити власні духовноморальні переконання. Ідея паломництва зводиться до діяльності за певних складних умов, на які людина добровільно погоджується. Це символізує готовність людини пожертвувати тимчасовим і швидкоплинним матеріальним заради вічного, духовного.

Сучасні дослідники, умовно, виділяють дві категорії паломників. До першої відносять високоосвічених людей, що добре знаються на реаліях церковного та суспільного життя, виразно уявляють собі мету та сенс паломництва. Людей які недавно переступили поріг храму віднесли до другої категорії. Беручи участь у паломництві, вони використовують безліч джерел інформації, зокрема і розповіді інших паломників, які не завжди є компетентними. На їх мотивацію великий вплив робить характер подання інформації [10, с. 75].

Одним із основних аспектів паломницьких турів є духовно-просвітницька спрямованість. Відвідуючи святі місця, паломники знайомляться з історією та духовними традиціями монастирів та церков, особливостями богослужінь, постатями святих. Паломництво також виконує важливу загальноосвітню функцію. Монастирі та церкви Київської Русі були

не лише місцями духовної діяльності, а й культурними центрами. Упродовж століть у них зберігалися книги, ікони, предмети прикладного мистецтва та народних ремесл. Монастирські та храмові споруди є головними архітектурними пам'ятками свого часу – особливо до 18 століття. Цікаво, що багато монастирів навіть у найважчий період боротьби з релігією та поширенням атеїзму, незважаючи на втрату свого головного призначення, зберігали роль культурних центрів [10, с. 75–76].

Розглядаючи питання становлення релігійного туризму в Україні, слід підкреслити, що надзвичайно великий вплив на його становлення та розвиток має те, що український народ завжди був релігійним, а також те, що в Україні є велика кількість пам'яток релігійного призначення. Велику цікавість для паломників та релігійного туризму викликають такі пам'ятки сакральної архітектури як Києво-Печерська та Почаївська лаври.

Останні кілька років простежується тенденція збільшення кількості подорожуючих з метою паломництва до України та зростання кількості паломників з України за кордон [11, с. 230–231]. Перш за все, на мою думку, це пов'язано з розгортанням значної мережі організацій та різноманітних служб, які організовують релігійні тури.

Незважаючи на суспільно-політичні потрясіння в Україні, завдяки своїй релігійноресурсній базі, ми можемо констатувати, що релігійний туризм динамічно розвивається. На даний момент в Україні нараховується близько 120 паломницьких служб, що організовують екскурсії, подорожі та паломництва до святих місць України [9, с. 283].

Найважливішими об'єктами у розвитку туристично-екскурсійних маршрутів на території України являються численні монастирі та церкви. Значущість даних об'єктів окреслюється не місцем їх розташування (столичним чи провінційним), а художнім рівнем. Це стосується як архітектури, так і живопису та скульптури на біблійні сюжети, створеної відомими художниками та невідомими майстрами.

Завдяки тому, що у нашій державі знаходиться велика кількість об'єктів сакральної архітектури, які належать до різних конфесій та релігій, Україна здатна вдовольнити потреби туристів які відносяться до різних конфесій.

Зокрема, місто Умань стало місцем паломництва євреїв, які сповідують хасидизм, напрямок іудаїзму. Сюди з радістю приїжджають тисячі паломників-хасидів із США та Ізраїлю.

Західна Україна є важливою територією для активного релігійного туризму, на її теренах збереглися пам'ятки світових релігій, таких як католицизм, православ'я, іудаїзм і протестантизм.

Однак більша частина святих місць в Україні належить православному світу. Збільшувався потік туристів і паломників на Святі Гори, де знаходиться Святогірський Успенський чоловічий монастир XVII–XIX ст., який у 2004 році отримав статус Лаври. 30 липня на вшанування Святогірської ікони Божої Матері збирається близько 10 тис. паломників [12]. Також значна кількість прихожан, православного віросповідання, відвідує Почаївську Лавру у якій знаходиться скам'янілий слід та чудотворна ікона Божої Матері.

Українське паломництво та релігійний туризм мають всі необхідні ресурси для швидкого розвитку, але є низка проблем, які створюють перепони цьому розвитку. З поміж значної кількості цих проблем, хочеться звернути увагу на основні, як на мій погляд.

Однією з перших проблем розвитку даних видів туризму є те, що за роки незалежності нашої держави, органи управління туризмом не розробили програми розвитку туризму. Також, хочеться підкреслити, що туристична інфраструктура бажає бути кращою, більше того значна кількість туристично-готельних комплексів, яка по спадковості передана нам від радянських часів потребує значного ремонту і капіталовкладень яких, нажаль, у нашій державі немає. Більша частина готельно-туристичної інфраструктури не відповідає попиту і вимогам подорожуючих. Наступне, державні органи ніяк не стимулюють розвиток цього туризму. Можливо,

потрібно, звільнити від низки податків та зборів, на початковому періоді, діяльності організації та агентства які займаються таким видом туристичних послуг у тому числі і приватні.

Для розвитку будь якого виду діяльності важливе місце посідає реклама, сумно, але відсутність реклами також являється проблемою сучасного розвитку паломництва та релігійного туризму.

Подорожі з релігійними цілями – один з найдавніших видів туризму. За визначенням А. Бабкіна, паломник є туристом, який подорожує з релігійними метою (виїжджає за межі країни постійного проживання на термін не більше ніж півроку для відвідин святих місць і центрів релігій).

Релігійний туризм – це вид діяльності, пов'язаний з наданням послуг та задоволенням потреб туристів, які спрямовані до святих місць і релігійних центрів за межами звичного для них середовища. Він включає в себе паломницький туризм та релігійний туризм екскурсійно-пізнавального спрямування. Окремі вчені використовують терміни “паломництво” і “релігійний туризм” як синоніми. Також важливо відзначити, що релігійний туризм може бути не лише духовним, але й науковим, коли дослідники відвідують релігійні об'єкти з метою наукового пізнання. Дослідження регіональних особливостей розвитку релігійного туризму може включати формування теоретико-методологічних основ, оцінку чинників розвитку, вивчення територіальної організації та прогнозування релігійного туризму.

Спосіб оцінки чинників розвитку релігійного туризму, заснований на суспільно-географічному підході, передбачає проведення типізації регіонів країни. Ця типізація виконується окремо для кожної групи чинників на основі результатів групувань, проведених за допомогою кластерного аналізу.

Суть кластерного аналізу полягає в об'єднанні регіонів з подібним проявом чинників в кластери. Критерієм їх об'єднання є мінімальна відстань (зазвичай евклідова) у багатовимірному просторі обраних індикаторів. Для уточнення групувань районів використовуються ранговий та індексний

методи. Вони дозволяють визначити місце кожного регіону за значеннями обраних показників.

За особливостями розвитку релігійного туризму можна виділити наступні типи регіонів:

1. Регіони із найсприятливішим впливом чинників на розвиток релігійного туризму.
2. Регіони із сприятливим впливом чинників на розвиток релігійного туризму.
3. Регіони із порівняно сприятливим впливом чинників на розвиток релігійного туризму.
4. Регіони із порівняно несприятливим впливом чинників на розвиток релігійного туризму.
5. Регіони із несприятливим впливом чинників на розвиток релігійного туризму.

Цей підхід також може бути використаний для типізації регіонів за впливом окремих чинників розвитку релігійного туризму. Розвиток релігійного туризму відбувається під впливом ряду суспільно-географічних чинників, які взаємопов'язані та корелюють між собою. Для інтегральної оцінки впливу сукупності чинників доцільно використовувати факторний аналіз, що дозволяє визначити найбільш суттєві чинники розвитку релігійного туризму та провести їх групування.

Загалом, релігійний туризм сприяє об'єднанню людей, які бажають з користю провести свій вільний час, отримати естетичні враження та розширити свій кругозір. Паломництво, з іншого боку, символізує глибоку духовну відданість і готовність пожертвувати матеріальним заради духовного. Різноманітність мотивацій паломників і релігійних туристів підкреслює багатогранність цього явища і його важливість для сучасного суспільства, сприяючи збереженню релігійної спадщини і культурного діалогу.

1.2. Еволюційний розвиток релігійного туризму

Релігійний туризм, як форма подорожі, має глибокі історичні корені, що простягаються до самих витоків людської цивілізації. Відвідування святих місць, участь у релігійних обрядах та пізнання духовних традицій є невід'ємною частиною багатьох культур та релігій. Від стародавніх паломництв до сучасних туристичних практик, релігійний туризм відіграє важливу роль у формуванні духовного, культурного та соціального життя суспільств.

Релігійний туризм став невід'ємною частиною практично всіх світових релігій. У християнстві, наприклад, паломництво до Єрусалиму, Риму, Сантьяго-де-Компостела та інших святих місць є важливою традицією. В ісламі мільйони мусульман щорічно здійснюють хадж до Мекки, що є одним з п'яти стовпів ісламу. Індуїсти відвідують священні міста, такі як Варанасі та Рішикеш, а буддисти прагнуть побувати в місцях, пов'язаних з життям Будди, наприклад у Лумбіні та Бодхгаї.

Християнство виникло в I столітті на території Палестини в Римській імперії. Першим державним признанням християнства стало прийняття його як офіційної релігії Великою Арменією у 301 році. З 313 року, за імператора Костянтина I, християнство почало отримувати статус державної релігії в Римській імперії. До XIII століття всю Європу вже було християнізовано. На території Русі християнство поширилося під впливом Візантійської імперії з X століття. У 1054 році християнство розкололося на православ'я і католицизм. Під час Реформації в XVI столітті відокремився протестантизм.

Християнство – найбільша світова релігія як за чисельністю прихильників (2 375,6 млн, або 33,0 % від загальної чисельності населення світу в 2014 р.), так і за географічним поширенням. У кожній країні світу є хоча б одна християнська громада. У 2025 р. частка християн у загальній чисельності населення зросте до 33,7 % [16].

Католицизм – найбільш численний напрям у християнстві, є основною релігією в багатьох європейських країнах. У 21 державі Європи католики становлять більшість населення, у Німеччині, Нідерландах і Швейцарії – половину. У Західній півкулі католицизм розповсюджений у Східній та Центральній Америці, на Кубі, в Мексиці, Канаді та США. В Азії католики переважають на Філіппінах та у Східному Тиморі, значна кількість католиків проживає у В'єтнамі, Південній Кореї і Китаї. На Близькому Сході за кількістю католиків виділяється Ліван.

В Африці проживають 110–175 млн католиків [15]. Друге місце за кількістю прихильників займає протестантизм. Його походження пов'язане з Реформацією – широким антикатолицьким рухом XVI ст. у Європі. У цей час ідеї протестантизму проникли майже в усі країни світу. В 92 країнах протестантизм є найбільшим напрямком християнства, у т. ч. у 49 країнах протестанти становлять більшість населення. Протестанти є найбільшою релігійною групою в скандинавських країнах, США, Великій Британії, Австралії, Новій Зеландії.

У Німеччині, Нідерландах, Канаді, Швейцарії протестантизм разом з католицизмом є переважними віросповіданнями. Завдяки місіонерству, до початку XXI ст. протестанти зуміли повернути у свою віру більшість населення низки африканських (Ліберія, Намібія, Замбія, Зімбабве, Ботсвана, Гана, ЦАР, Кенія, Малаві, Конго) і тихоокеанських держав (Папуа-Нова Гвінея, Фіджі, Самоа, Тонга, Соломонові острови, Вануату). У Латинській Америці, що традиційно є католицьким регіоном, понад третини населення Гондурасу, Сальвадору, Гватемали, Домініки, Белізу – протестанти. У католицьких країнах Гаїті, Нікарагуа, Коста-Ріка, Домініканська Республіка і Бразилія вже більше 20 % населення складають протестанти [13].

Християнство має багату культурну і духовну спадщину. Багато країн світу володіють численними християнськими святинями і пам'ятками, музейними культурними цінностями, які приваблюють туристів. Особливості релігійного туризму в християнстві, інтенсивність поїздок залежать від

політичного становища в країні, рівня соціально-економічного розвитку, матеріального добробуту громадян, їх соціального та професійного становища. Також на поїздки релігійних туристів впливає географічне положення і клімат у місцях поїздок.

Крім Єрусалиму, більша частина центрів паломництва пов'язана з однією релігією. За кількістю й різноманітністю предметів культового поклоніння християнство випереджає інші релігії.

Україна є поліконфесійною державою, на території якої розповсюджені всі світові релігії. Але серед населення України домінуючою релігією за кількістю приходів та самовизначенням населення є християнство. Християнство в країні станом на 01.01.2015 р. налічує 51 напрямок, складає 96,3 % всіх релігійних громад, у т. ч. православні складають 52,2 % громад, протестанти – 27,7 %, католики – 16,4 %. В країні діють 516 монастирів, 365 місій [1].

На більшу частину населення впливає традиційна релігія (православне християнство, яке охоплює 76,7 % всього населення країни), тому що вона історично пов'язана з формуванням етнічної культури й національної держави. В Україні проживає 13,4 % православних християн світу [14].

Поширення християнства в Україні супроводжувалося будівництвом численних культових споруд, які пізніше стали привабливими для релігійних туристів. Тури з релігійними цілями в країні здійснюють туристичні фірми і Паломницький Центр Української Православної Церкви.

Паломницький Центр Української Православної Церкви включає 63 паломницькі служби, які здійснюють паломництво на території України та за кордоном. Туристичні подорожі з релігійними цілями в Україні можуть охоплювати всі регіони країни, оскільки у кожній області є святі місця, в яких хочуть побувати паломники. Вони відомі своїми фізичними характеристиками, цілющими властивостями і явищами Святих, а також неповторною красою архітектурних ансамблів. Найбільш привабливими для релігійного туризму в Україні є Києво-Печерська та Почаївська Лаври.

Києво-Печерська Лавра – один з перших за часом заснування монастирів у Давньоруській державі, що поклав початок руському чернецтву в Давньоруській державі. Лавра перебуває в центрі Києва, на правому, високому березі Дніпра. Вона була заснована ченцем, преподобним Антонієм з Любечу і його учнем преподобним Феодосієм ще при Ярославі Мудрому в 1051 р. Князь Святослав II Ярославич подарував монастирю плато над печерами, де пізніше вирости кам'яні храми, прикрашені живописом, келії, кріпосні башти та інші будови. З монастирем пов'язані імена літописця Нестора, художника Аліпія. У період з 1592 по 1688 рр. монастир був ставропігією Константинопільського Патріарха; з 1688 р. він отримав статус Лаври і став «ставропігіоном царським і патріаршим Московським»; у 1786 р. Лавра підпорядковувалась київському митрополитові. Територія Лаври умовно розділена на так звану Верхню Лавру, куди ще в IX ст. перебралась основна частина братій, і Нижню, де перебувають Близькі й Далекі печери й будинок для прочан.

Християнство – область духовного життя і культури значної частки населення світу і України. Релігійний туризм у християнстві є одним з найбільш доступних та перспективних видів туризму як в світі, так і в Україні. Цьому сприяють наявність святих місць, унікальних релігійних пам'яток, ікон та ін. Представники різних церков можуть ознайомити туристів і паломників зі своїм духовним спадком, що є запорукою поваги та взаєморозуміння. Необхідно лише організуватися всім, хто в цьому зацікавлений.

Релігієзнавчий туризм може бути поєднаний з зеленим і пізнавальним. Значимість релігійного туризму для підтримки духовно-моральних основ суспільства свідчить про необхідність створення нових туристичних маршрутів для внутрішніх, в'їзних та виїзних туристів, які знайомлять туристів з історією, культурою та духовним життям народу країни, а також розвивати відповідну туристичну інфраструктуру. Результати дослідження

будуть використані надалі при вивченні особливостей конкуренції України на світовому ринку релігійного туризму.

Релігійний та паломницький туризм є одним із найбільш давніх видів туризму у світі. Ще здавна людей приваблювали релігійні місця, які ставали об'єктами здійснення паломництва. Переважним чином у європейському регіоні користувався попитом християнський напрямок релігійного та паломницького туризму, оскільки Європа була і залишається осередком різних течій християнства. Окрім цього, важливими для християн є і певні частини Азії, які також відіграють важливу роль у християнському релігійному і паломницькому туризмі.

Особливу увагу туристів привертають Туреччина, Ізраїль, Йорданія та Сирія у Азії, Франція, Німеччина, Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Україна та інші держави Європи. Згодом почав розвиватись мусульманський туризм у Західній Азії, оскільки цей регіон є осередком ісламу. Разом з тим, Південна і Південно-Західна Азія привабливі з точки зору буддизму та індуїзму: у країнах регіону збереглось чимало прадавніх пам'яток, які цікаві туристам своєю автентичністю та нестандартністю, оскільки є чимось абсолютно новим для європейських туристів.

Останнім часом розвивається християнський релігійний туризм і у Америці, зокрема - паломництво та мандрівки до статуї Ісуса Христа у Ріо-де-Жанейро у Бразилії. Також варто зазначити, що даний напрямок туризму набуває популярності і у нашій країні. Україна є здебільшого християнською православною державою, тому більша частина сакральних пам'яток - це церкви, собори, монастирі та храми, які є важливими також і з точки зору історичної цінності.

Давайте розглянемо деякі аспекти мусульманства. Відзначу, що іслам — це одна з найпоширеніших світових релігій, що сформувалася у 7-му столітті в Аравії. Давайте розглянемо деякі ключові аспекти історії, віровчення та культурних аспектів мусульманства. Історія ісламу:

Іслам має багатий історичний шлях, який починається з першої декламації ісламського пророка Мухаммеда Корану в 7 столітті. Давай розглянемо деякі ключові події:

1. Доісламські часи: Територія Аравійського півострова була в основному язичницькою. Семітські політеїстичні вірування були переважаючими серед місцевого населення. Ідолам “Лат”, “Уzza” та “Манат” вклонялися більше за інших. Пророк Мухаммед виступив зі своєю проповіддю в цей період.

2. Зародження та становлення ісламу: Після хіджри (переселення) пророка Мухаммеда з Мекки в Медину в 622 році, ісламська релігія почала швидко поширюватися. Засновником вважається пророк Магомет.

3. Поширення: Іслам поширився в багатьох країнах Азії та Північної Африки. Мусульмани складають переважну більшість населення в цих регіонах.

4. Історія ісламу в Україні: В Україні іслам поширений переважно в автономній республіці Крим. Мусульмани Криму належать до сунітського напрямку. Історія ісламу в Україні має свої особливості, пов'язані з культурними та історичними впливами. Віровчення та релігійна практика:

Іслам характеризується віровченням, яке включає такі ключові аспекти:

- Іман (істинна віра): Віра в єдиного Бога, янголів, одкровення Бога, пророків, воскресіння та передвизначеність.

- Таква (покірність): Підкорення волі Бога.

- Іхсан: Духовна вдосконаленість.

Мусульманське паломництво, відоме як хадж, є одним з найважливіших релігійних обов'язків для мусульман. Давайте розглянемо деякі аспекти мусульманського паломництва:

1. Хадж (паломництво до Мекки):

- Значення: Хадж є одним з п'яти стовпів ісламу (відомих як “аркан аль-іслам”), які кожен мусульманин повинен виконати, якщо йому це можливо.

- Місце: Хадж відбувається в Мекці, Саудівська Аравія, і є обов'язковим для кожного мусульманина, який має фізичну та фінансову можливість здійснити цю подорож.

- Час: Хадж проводиться в останній місяць ісламського календаря, Дуль-Хіджа. Це триває приблизно п'ять днів.

1. Ритуали хаджу:

- Таваф: Паломники обходять Каабу семи разів проти годинникової стрілки.

- Са'ї: Паломники біжать між двома пагорбами, Сафа і Марва, сім разів.

- Міна: Паломники кидають каміння в стовпи, що символізують диявола.

- Корбан: Жертвування тварини на знак покори Богу.

2. Значення хаджу:

- Хадж є символом єдності мусульманської спільноти (умми).

- Він нагадує про духовну рівність перед Богом.

Україна є багатонаціональною та багатоконфесійною країною, де ісламська громада займає важливе місце. Іслам на території сучасної України має давню історію, пов'язану з татарськими ханствами, Кримським ханством та іншими історичними подіями. В Україні знаходяться численні ісламські об'єкти, які відіграють важливу роль у духовному житті мусульманської громади.

Основні ісламські об'єкти в Україні

1. Мечеть Ар-Рахма в Києві: Мечеть Ар-Рахма є головною мечеттю столиці України та одним з найбільших ісламських центрів у країні. Вона була офіційно відкрита у 2011 році і має велику релігійну та культурну значимість для мусульманської громади Києва. Мечеть Ар-Рахма слугує місцем молитви, освітнім центром та місцем проведення культурних і релігійних заходів.

2. Мечеть Джума-Джамі в Євпаторії: Мечеть Джума-Джамі, також відома як Ханська мечеть, є однією з найстаріших мечетей у Криму, збудованою в 1552 році за наказом кримського хана Девлета I Герая. Вона є видатним прикладом ісламської архітектури в Україні та важливим центром релігійного життя мусульман Криму.

3. Мечеть Аджиголь в Сімферополі: Мечеть Аджиголь, також відома як Кебір-Джамі, є найбільшою мечеттю Сімферополя і головним релігійним центром кримських татар. Побудована у XVIII столітті, вона є важливим осередком релігійного життя та культурної спадщини кримськотатарського народу.

4. Ісламський культурний центр у Харкові: Ісламський культурний центр у Харкові є важливим місцем для мусульманської громади міста. Центр включає мечеть, освітні заклади та місце проведення культурних заходів. Він сприяє збереженню і розвитку ісламських традицій та освіти серед мусульман Харкова.

5. Ісламський культурний центр у Львові: Ісламський культурний центр у Львові об'єднує мусульманську громаду міста і надає місце для молитви, навчання та проведення релігійних заходів. Центр також активно займається благодійною діяльністю та міжконфесійним діалогом.

Мусульманська громада в Україні стикається з певними викликами, такими як забезпечення прав і свобод вірян, збереження релігійної спадщини та боротьба з ісламофобією. Проте, активна діяльність ісламських організацій та підтримка міжконфесійного діалогу сприяють розвитку та зміцненню ісламської спільноти в Україні.

Ісламські об'єкти в Україні не тільки є важливими релігійними центрами, але й місцями, що сприяють культурному та міжконфесійному діалогу, збереженню релігійної та культурної спадщини, а також інтеграції мусульманської громади в українське суспільство.

Іудаїзм та паломництва прибічників цієї релігії

Іудаїзм є однією з найдавніших монотеїстичних релігій, що виникла на території сучасного Ізраїлю та Палестини. Основи іудаїзму закладені в Тора, яка складається з перших п'яти книг Танаху (Єврейської Біблії). Прибічники цієї релігії, євреї, дотримуються численних традицій і обрядів, багато з яких пов'язані з релігійними святами і паломництвами.

Святі місця в іудаїзмі

1. Єрусалим: Єрусалим є центральним місцем паломництва для євреїв. Тут розташована Храмова гора, де знаходився Перший та Другий єрусалимський храм. Сьогодні євреї моляться біля Західної стіни (Стіна Плачу), що є залишком Другого храму і одним з найбільш священних місць для іудаїзму.

2. Хеврон: Місто Хеврон відоме тим, що в ньому розташована Печера Патріархів (Махпела), де, згідно з традицією, поховані патріархи Авраам, Ісаак, Яків та їхні дружини. Це місце має велике значення для євреїв і є важливим пунктом паломництва.

3. Тверія (Тиберія): Тверія розташована на березі Галілейського моря і є місцем поховання багатьох видатних єврейських мудреців, включаючи раббі Маймоніда. Місто є важливим центром вивчення Тори і приваблює численних паломників.

4. Цфат (Сафед): Цфат є одним із чотирьох священних міст Ізраїлю і відомий як центр кабалістичної традиції. Місто приваблює паломників, які прагнуть заглибитися в містичні аспекти іудаїзму.

Паломництва в іудаїзмі

Паломництво в іудаїзмі має глибоке історичне і духовне значення. В давнину євреї здійснювали паломництво до Єрусалиму тричі на рік на свята Песах, Шавуот і Суккот. Ці свята називаються "паломницькими" через традицію підніматися до Храму для принесення жертв і молитви.

1. Песах (Пасха): Свято Песах відзначає вихід євреїв з єгипетського рабства і є одним з головних релігійних свят. Під час Песаха багато євреїв здійснюють паломництво до Єрусалиму, щоб відсвяткувати цей день.

2. Шавуот: Свято Шавуот, або П'ятидесятниця, відзначає отримання Тори на горі Синай. Це свято також пов'язане з паломництвом до Єрусалиму, де віруючі моляться і вивчають Тору.

3. Суккот: Свято Суккот, або свято Кучок, відзначає час, коли євреї жили в тимчасових житлах під час мандрів у пустелі. Паломники будують сукки (тимчасові житла) і проводять тиждень у молитвах та святкуваннях.

Сучасні форми паломництва:

Сьогодні паломництво в іудаїзмі не обмежується тільки Єрусалимом. Євреї здійснюють паломництва до місць поховань видатних релігійних діячів, святих та мудреців. Це включає подорожі до Європи, зокрема до України, де знаходяться могили відомих рабинів, таких як раббі Нахман з Брацлава в Умані.

- Умань, Україна: Місто Умань стало важливим місцем паломництва для брацлавських хасидів, які щорічно відвідують могилу раббі Нахмана на Рош га-Шана (єврейський Новий рік).

- Меджибіж, невелике місто в Україні, є важливим центром єврейської історії та релігії, зокрема для хасидизму. У цьому місті знаходиться могила Баал Шем Това (Бешта), засновника хасидизму, що приваблює численних паломників з усього світу.

Індуїзм

Індуїзм є однією з найдавніших і найпоширеніших релігій у світі, з корінням, що сягають понад 4000 років тому на території сучасної Індії. Це політеїстична релігія, що включає в себе багатогранну систему вірувань, обрядів і філософських учень. Індуїсти поклоняються численним богам і богиням, кожен з яких символізує певний аспект Всесвіту, людського життя або природи. Центральне місце в індуїзмі займають поняття карми (причинно-наслідковий зв'язок дій і їх наслідків) і реінкарнації (перевтілення душі після смерті). Також важливим є вчення про дхарму, яке передбачає дотримання моральних і етичних принципів у повсякденному житті.

Даосизм

Даосизм є традиційною китайською релігією та філософією, заснованою на вченні про Дао (шлях, принцип всесвіту), яке вперше було викладено в текстах Лао-цзи та Чжуан-цзи. Даосизм наголошує на гармонії між людиною і природою, спонтанності та невтручанні (у-вей). Центральною концепцією даосизму є Дао, яке розглядається як початкова та універсальна сила, що пронизує всі речі та явища. Даоси прагнуть досягти гармонії з Дао через медитацію, аскезу, практики довголіття та алхімію. Важливою складовою даосизму є також шанування предків і духовних наставників, які допомагають на шляху до досягнення внутрішньої гармонії та мудрості.

Конфуціанство

Конфуціанство – це філософська та етична система, заснована на вченні китайського мислителя Конфуція (551–479 до н.е.). Воно акцентує увагу на важливості соціальної гармонії, моральності, етики та правильного поведінки в суспільстві. Центральними принципами конфуціанства є "жень" (гуманність), "лі" (ритуал, етикет) та "і" (справедливість). Конфуціанство підкреслює значення освіти, самовдосконалення та взаємної поваги у відносинах між людьми. Хоча конфуціанство не є релігією в традиційному сенсі, воно має глибокий вплив на культурні та соціальні аспекти життя в Китаї та інших країнах Східної Азії, формуючи основи моральної та етичної поведінки протягом століть.

РОЗДІЛ 2

СТАН РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ

2.1. Сучасний стан релігійного туризму в світі

Зростання попиту на релігійний туризм свідчить про його значущість у сучасному світі. Віруючі відвідують святині свого віросповідання для молитов, медитації та духовного відпочинку. Одночасно, для багатьох невіруючих це можливість відкрити для себе нові аспекти культури та історії. Релігійний туризм є не лише формою відпочинку, але й способом дослідження світової культурної різноманітності.

Пошук сенсу та духовного відпочинку стають ключовими мотиваціями для багатьох людей, які обирають релігійний туризм. Він дозволяє їм відірватися від буденності та зануритися в атмосферу святинь, де вони можуть знайти спокій та розмірковувати над духовними питаннями. Через взаємодію з іншими паломниками та духовними лідерами, вони також можуть отримати духовну підтримку та відповіді на свої питання.

Релігійний туризм сприяє міжкультурному обміну, оскільки люди з різних культур та віросповідань збираються в одних місцях. Це створює можливість для спільного вивчення культурних традицій, обрядів та обміну досвідом. Такі зустрічі сприяють поглибленню взаєморозуміння та підвищенню толерантності між різними релігійними та культурними спільнотами.

Розвиток інфраструктури в районах святих місць відбувається для забезпечення комфортного перебування для туристів. Готелі, ресторани, магазини та транспортні мережі розширюються, щоб задовольнити потреби зростаючого потоку відвідувачів. Це сприяє збільшенню зручності та залучає більше людей до відвідування святих місць.

Цифрова трансформація робить релігійний туризм більш доступним та інформативним. Інтернет та соціальні медіа надають людям можливість

дізнатися про святині, події та релігійні фестивалі в будь-який час і в будь-якому місці. Це робить процес планування подорожі більш зручним та ефективним, а також сприяє збільшенню зацікавленості у релігійному туризмі.

Релігійний туризм в сучасному світі відіграє значну роль у туристичній індустрії та соціокультурному житті. Цей вид туризму привертає увагу мільйонів людей з усього світу, надаючи можливість відвідати святині, місця паломництва та історичні об'єкти релігійного значення. Давайте розглянемо сучасний стан розвитку релігійного туризму з різних перспектив.

Релігійний туризм на сьогоднішній день переживає період значного зростання попиту. Загальний інтерес до духовного розвитку та пошуку сенсу життя підштовхує багатьох людей до відвідування святих місць та храмів. Крім того, релігійні події, фестивалі та паломництва стають популярними серед тих, хто шукає нові духовні враження та досвід.

Релігійний туризм сприяє міжкультурному обміну та взаєморозумінню. Подорожі до святих місць зближують людей різних культур та віросповідань, що сприяє створенню сприятливого середовища для діалогу та обміну досвідом. Це сприяє підвищенню толерантності та поваги до різних релігійних та культурних традицій.

Зростання попиту на релігійний туризм вимагає відповідного розвитку інфраструктури. Місцеві уряди та організації активно працюють над створенням зручних умов для паломників, забезпечуючи доступність транспорту, розвиток готельного та ресторанного бізнесу та інші послуги, необхідні для комфортного перебування в святих місцях.

Цифрові технології відіграють значну роль у розвитку релігійного туризму. Інтернет та соціальні медіа надають можливість швидкого доступу до інформації про святині, події та маршрути паломництва. Віртуальні тури та онлайн-події дозволяють паломникам досліджувати релігійні об'єкти навіть без фізичного відвідування.

Незважаючи на всі переваги, релігійний туризм також стикається з рядом викликів. Комерціалізація святих місць, проблеми зі збереженням культурної спадщини та екологічні питання потребують уважного управління та спільних зусиль для збереження унікальності та цінності релігійних об'єктів.

Загалом, релігійний туризм продовжує займати важливе місце в сучасному туристичному світі, сприяючи культурному обміну, духовному розвитку та зближенню між різними культурами та віросповіданнями. Щоб максимізувати його потенціал та зберегти цінність релігійних об'єктів, необхідно здійснювати ретельне планування та управління розвитком інфраструктури, а також звертати увагу на важливість збереження культурної спадщини та природного середовища.

У світі існують численні приклади успішного впровадження інноваційних підходів у релігійному туризмі. Наприклад, в Індії храмовий комплекс Тірумала в Андхра-Прадеш є одним з найбільших і найвідоміших паломницьких місць у світі, яке щороку відвідують мільйони людей. Цей комплекс впроваджує сучасні технології, такі як безконтактні платежі та онлайн-реєстрація, щоб полегшити перебування паломників.

У Японії храм Кіяомідзу у Токіо є популярним місцем паломництва та туризму. Він приваблює відвідувачів своєю унікальною архітектурою та культурним значенням. Такі храми являють собою важливу частину японської культурної спадщини та привертають туристів з усього світу.

У світі існують різні релігії та святині, які користуються великим попитом серед паломників та туристів. Наприклад, у Ізраїлі свята місця, пов'язані з іудаїзмом, християнством та ісламом, є особливо популярними серед вірян та туристів. Єрусалим, Вифлеєм, Назарет та інші міста й місцевості вважаються святими для різних релігійних груп.

У Індії Ганг – свята ріка для вірян індуїзму, вважається місцем паломництва для мільйонів людей, які приїжджають сюди для виконання релігійних обрядів та очищення душі. Буддистські святині, такі як Бодх-Гая в

Індії та Святиня Золотої Пагоди в М'янмі, також приваблюють велику кількість паломників з усього світу.

В Індії ашрами, центри медитації, йоги та філософії, які керуються духовними вчителями, є важливими об'єктами для туристів. Багато з цих центрів відомі далеко за межами Індії. Практики та настанови, що пропонуються в багатьох ашрамах і в Золотому Місті, часто виходять за рамки релігійних обрядів або не мають чіткого релігійного підґрунтя. Вони мають універсальний характер і є важливими для людей різних віросповідань, національностей, статі, віку та професій, які прагнуть до духовного і морального самовдосконалення та пізнання своєї внутрішньої духовної природи[17].

У світі існують численні паломницькі маршрути та релігійні фестивалі, які привертають увагу туристів. Наприклад, Шлях Сантьяго в Іспанії є одним з найвідоміших паломницьких маршрутів у світі, який приваблює мільйони паломників щороку. У Індії фестиваль Кумбха-Мела, що відбувається раз на 12 років, збирає мільйони паломників для обрядів та спільної молитви.

У Японії фестиваль Ханамі, присвячений цвітінню сакур, привертає туристів з усього світу, які приїжджають, щоб побачити красу квітів та взяти участь у традиційних святкуваннях.

Релігійний туризм є надзвичайно різноманітним та цікавим аспектом туризму, який привертає увагу мільйонів людей з усього світу. Через великий спектр релігій, святинь та паломницьких місць, кожен може знайти для себе щось цікаве та важливе. Розвиток релігійного туризму потребує постійного вдосконалення та зусиль для збереження культурної спадщини та природного середовища, але він має великий потенціал для стимулювання культурного обміну, розвитку економіки та сприяння міжрелігійному діалогу.

У Мекці, Саудівська Аравія, розташований святий мусульманський міст, який кожен рік збирає мільйони паломників під час щорічного паломництва Хадж. Мусульмани з усього світу приїжджають сюди, щоб виконати обов'язковий релігійний обряд, що сприяє їх духовному зростанню та

спільноті. У Італії, Ватикан – центр католицького світу, який також є одним з найважливіших пунктів релігійного туризму. Тисячі католиків та туристів щороку відвідують Ватикан, щоб побачити святині, такі як Собор Святого Петра та Сикстинська капела, і взяти участь у папських обрядах.

У Таїланді храм Ват Арун у Бангкоку вражає туристів своєю неповторною архітектурою та багатою історією. Цей буддистський храм є однією з найвідоміших святинь країни і популярним місцем паломництва для вірян і туристів.

У Туреччині мечеть Сулеймана в Стамбулі є однією з найвизначніших мусульманських святинь світу, приваблюючи туристів своєю величчю та красою. Цей історичний комплекс став популярним місцем паломництва для мусульман з усього світу.

У Непалі палац Пашупатінатх є одним із найважливіших храмів у хіндуїзмі та відомим місцем паломництва. Щороку тисячі вірян приїжджають сюди, щоб вшанувати Бога Шиву та виконати релігійні обряди.

У США релігійні фестивалі, такі як Седер на Пасху для євреїв або Креативна конференція для християн, користуються популярністю серед віруючих і приваблюють туристів з усього світу, які прагнуть поглибити свої духовні знання та зв'язки.

Релігійний туризм залишається важливою складовою сучасного світового туризму, залучаючи мільйони людей з різних країн та культур. Завдяки своїй різноманітності та унікальності, релігійний туризм сприяє культурному обміну, підтримує релігійне співжиття та взаєморозуміння між народами. Цей вид туризму має великий потенціал для подальшого розвитку та стимулювання економічного зростання, але водночас потребує уваги до збереження культурної та природної спадщини для майбутніх поколінь.

Багато країн активно розвивають інфраструктуру для підтримки релігійного туризму, усвідомлюючи його значення для економіки та культурного обміну. Уряди інвестують у покращення доступності до святих місць, розвиток транспортних зв'язків та забезпечення безпеки туристів.

Наприклад, в Індії створюються нові маршрути та послуги для паломників до храмів, щоб полегшити їхні подорожі.

Державна підтримка також охоплює фінансову допомогу та стимулювання розвитку місцевих підприємств та туристичних послуг. Уряди сприяють виникненню нових готелів, ресторанів, магазинів та інших підприємств, які обслуговують паломників та туристів, що приїжджають до святих місць.

Релігійний туризм часто є не лише способом духовного зближення, але і джерелом культурного наслідку. Святині, які привертають паломників, часто є важливими культурними пам'ятками, які відображають історію та традиції народу. Таким чином, паломництво стає не лише релігійним обрядом, але й можливістю вивчати і розуміти культурні цінності та спадщину.

Під час відвідування святих місць туристи не лише практикують свою релігію, але й знайомляться з місцевими традиціями, кухнею та мистецтвом. Взаємодія з місцевим населенням та вивчення їхньої культури сприяє підтримці міжкультурного діалогу та взаєморозумінню.

Релігійний туризм залишається важливою складовою сучасного туристичного ринку, приваблюючи туристів з усього світу своїми духовними та культурними цінностями. Підтримка держав, розвиток інфраструктури та культурного обміну сприяють росту цієї галузі. Релігійний туризм відіграє важливу роль у збереженні та підтримці культурної спадщини та сприяє взаєморозумінню та толерантності між народами.

2.2. Розвиток релігійного туризму в Україні

Туризм відіграє важливу роль у розвитку сучасної України. Він є своєрідною візитною карткою держави, що представляє її національну культуру, історію, традиції та духовний потенціал. З моменту здобуття незалежності Україна отримала можливість реалізувати своє право на участь у європейському культурному просторі завдяки своїм унікальним

культурним цінностям, багато в чому завдяки туризму. Сучасна туристична галузь України є невід'ємною частиною світового туристичного процесу. Незважаючи на політичні та соціально-економічні труднощі останніх років, туризм залишається однією з галузей національної економіки, яка стабільно зростає без значних державних субсидій[18].

Внутрішній туризм поки що не приносить значних доходів до державного бюджету, але перспективи досить обнадійливі, оскільки країна має всі необхідні умови та ресурси для його розвитку, включаючи багату історико-культурну спадщину[19].

До 2014 року, незважаючи на суспільно-політичні труднощі, туризм в Україні демонстрував життєздатність і динамізм. За даними Державної служби туризму та курортів, протягом першої половини 2012 року Україну відвідали 11,3 млн іноземних туристів, що на 19% більше порівняно з аналогічним періодом 2011 року. Це свідчить про зростаючий інтерес до України як туристичного напрямку[20].

Релігійний туризм може змінити невтішні статистичні дані. Відродження церковного життя та утвердження свободи совісті після тривалого періоду репресій і атеїзму викликають великий інтерес до релігійного туризму не тільки серед віруючих, а й інших груп населення. Цей вид туризму має потенціал для розвитку і привернення нових туристів[21].

Україна здавна приймала паломників у своїх освячених місцях, а українські паломники відвідували святі місця за кордоном. Хоча це не було туризмом у сучасному розумінні, ці подорожі вже тоді виконували комунікативні, інформативні, соціальні та інші функції туризму. Давні літописи та хроніки свідчать про те, що на українській землі побувало багато подорожуючих зі Сходу і Заходу[22].

Релігійний туризм в Україні стає все важливішою частиною туристичної індустрії. Україна має багату релігійну спадщину, що приваблює паломників і туристів з усього світу. Київ і Львів є особливо популярними

центрами релігійного туризму завдяки своїм історичним і релігійним пам'яткам.

Україна володіє багатьма історичними та архітектурними пам'ятками, пов'язаними з різними релігіями, такими як православ'я, католицизм, юдаїзм та іслам. Наприклад, у Києві є понад сто церков, синагог і мечетей, які приваблюють паломників з усього світу. Києво-Печерська лавра є одним з найвідоміших релігійних туристичних об'єктів, що приваблює тисячі паломників щороку.

Львів також є значним центром релігійного туризму, відомий своїми численними католицькими церквами та монастирями. Місто славиться своєю архітектурою та середньовічними вулицями, що робить його привабливим для релігійних мандрівників. Регіони Закарпаття та Прикарпаття також мають великий потенціал для розвитку релігійного туризму з численними церквами, монастирями та синагогами.

Україна постійно вдосконалює свою туристичну інфраструктуру, щоб забезпечити зручні умови для паломників і туристів. Реставрація історичних культурних об'єктів та створення маршрутів і тематичних екскурсій сприяють розвитку релігійного туризму. Завдяки багатій і різноманітній релігійній спадщині Україна є привабливим напрямком для релігійних туристів з усього світу.

Розвиток релігійного туризму сприяє не тільки економічному зростанню регіонів, але й збереженню культурної спадщини та поліпшенню взаєморозуміння між націями і релігіями.

Миколаївська церква, збудована невідомими майстрами XVII століття на крейдяній скелі, є справжньою перлиною українського бароко. Варто зазначити, що в Україні проводяться богослужіння у 20 тисячах архітектурних споруд, з яких кожна п'ята є пам'яткою архітектури. Прикарпаття та Закарпаття мають потенціал стати регіонами міжнародного паломницького туризму завдяки їхньому зв'язку з культурою та пам'ятними місцями, пов'язаними з католицизмом, юдаїзмом та Вірменською

Апостольською церквою. Міста Київ, Чернігів, Одеса та Полтава відіграють важливу роль у збереженні християнської культури та культур інших конфесій, як у минулому, так і в сучасності[19].

Житомирщина має великий потенціал для розвитку релігійного туризму. На її території розташовані визначні пам'ятки історії та культури, такі як Овруцький Св. Василівський храм, де деяким фрагментам стін понад 900 років. Римо-католицький монастир Кармелітів Босих у Бердичеві вважається видатним архітектурним ансамблем України, а Чоповицький православний монастир відомий своїм чудодійним джерелом, що приваблює паломників з усієї країни[24, с.137-138].

Наразі в Україні функціонує близько 120 паломницьких служб, які організовують екскурсії, поїздки та паломництва до святих місць[22, с. 61]. Україна може задовольнити потреби не тільки православних паломників, але й представників інших конфесій[23].

Україна має всі необхідні умови для розвитку внутрішнього туризму, зокрема багату історико-культурну спадщину. Важливе місце в культурі займають церковні пам'ятки національних меншин, багато з яких є архітектурними пам'ятками загальнонаціонального значення. Такий підхід сприяє ознайомленню населення з історією релігії та формуванню культури міжконфесійних і міжнаціональних відносин[24].

У таблиці 2.1. наведено основні православні релігійно-паломницькі центри України, що мають світове та міжнародне значення.

Таблиця 1

№	Назва релігійно-паломницького центру	Місце розташування	Час заснування	Головні святині (об'єкти)
1.	Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра	м. Київ	XI ст.	Ікона Богородиці «Успіння» «Печерська», «Києво-Братська» та ін., мощі св. прп. отців Києво-Печерських
2.	Свято-Успенська Почаївська Лавра	м. Почаїв Тернопільська обл.	1240 р.	Відбиток Стопи Богородиці з цілощом джерелом, Почаївська ікона Богородиці, мощі прпп. Іова та Амфілохія Почаївських
3.	Свято-Успенська Святогірська Лавра	м. Святогірськ Донецької обл.	XIII ст.	Святогірська ікона Богородиці
4.	Зимненський Успенський жіночий монастир	с. Зимне Володимир Волинського р-ну.	1001 р.	Зимненська ікона, частки св. мощей.
5.	Різдва Богородиці Глинська пустинь	с. Сосновка Сумської обл.	1648 р.	Глинська ікона Різдва Богородиці, неглінні мощі прп. Глинських старців
6.	Чернігівський Свято-Троїцький кафедральний собор	м. Чернігів	1695 р.	Мощі свт. Феодосія та прп. Лаврентія Чернігівських
7.	Харківський Благовіщенський кафедральний собор	м. Харків	1901 р.	Мощі свт. Афанасія Лубенського, Олександра і Мелетія Харківських
8.	Успенський Одеський чоловічий монастир	м. Одеса	1824 р.	Мощі св. прп. Кукши Одеського
9.	Корецький Троїцький жіночий монастир	м. Корець Рівненської області	1496 р.	Корецька ікона Богородиці «Споручниця грішних»
10.	Троїцький жіночий монастир	м. Сімферополь АР Крим.	2003 р.	Мощі свт. Луки Кримського

Джерело: укладено автором за [25].

До основних причин, що перешкоджає розвитку релігійного туризму, належать:

- відсутність комплексної програми розвитку релігійного туризму;
- нерозвиненість туристичної інфраструктури;
- недостатня кількість готельних місць і невідповідність їх структурі попиту;
- відсутність належного громадського порядку в місцях здійснення паломництва;
- відсутність рекламно-інформаційної продукції, пропаганди та просування релігійного туризму;
- відсутність системи управління релігійним туризмом [28].

Паломництво завжди вважалося найвищим проявом особистої духовності та служіння вірі. Паломники сприймаються як люди, осяяні небесною благодаттю, які своїми діяннями прислужилися вірі. Допомога паломникам завжди була ознакою моральності[29, с.310].

Сучасний світ містить різноманітні вірування, секти та церковні організації. Це і різні форми політеїзму, і різні форми монотеїзму. Серед них є національні релігії, такі як конфуціанство, іудаїзм та синтоїзм, а також світові релігії, як буддизм, християнство, іслам та індуїзм. Світові релігії мають значний вплив на розвиток цивілізацій, а їх релігійні центри є основними об'єктами релігійного туризму.

З найдавніших часів релігійний туризм був пов'язаний з паломництвом[30, с. 147-148].

Місто Умань стало місцем паломництва для євреїв-хасидів, які вважають своїм обов'язком відвідати могилу цадика Нахмана хоча б раз у житті. Вони вірять, що зустріч Нового року біля його могили приносить щастя. З 2010 року між Україною та Ізраїлем діє угода про безвізовий в'їзд.

Хасиди також здійснюють паломництво до Меджибожа, де знаходиться могила Баал Шема, та до Умані, де похований Ребе Нахман з Брацлава, який помер і був похований у 1810 році [31, с. 300-301].

Щороку католики з усього світу приїжджають до Бердичева, відомого іконою Пресвятої Діви Марії[31, с. 28-39].

2.3. Релігійний туризм на Поділлі

Релігійний туризм належить до найдавніших видів туризму. Його витоки сягають часів формування основних світових релігій. У релігійному туризмі прийнято виокремлювати два напрями діяльності – релігійний, пов'язаний з участю у подіях релігійного життя, що здійснюються за допомогою екскурсій, і паломницький, як подорож з метою відвідування святинь і святих місць. Термін «релігійний туризм» відображає, передусім релігійно-пізнавальні

аспекти або лише пізнавальні, а «паломницький туризм» пов'язаний з мандрівкою виключно з релігійною метою. Необхідно зазначити що, релігійний туризм відіграє велику роль в системі міжнародного і внутрішнього туризму.

При складанні маршрутів релігійного туризму необхідно враховувати мету поїздки туристів чи паломників і, по можливості, формувати однорідні групи. Акцент у підготовці екскурсовода і текстів екскурсії також визначається метою поїздки. При підготовці тексту екскурсії обов'язково залучення як церковних джерел (Св. Письма, патристики, житій святих), так і світських (історичних, мистецтвознавчих).

У залежності від вікового складу та освітнього рівня слухачів екскурсоводу бажано змінювати не тільки лексичний рівень, але навіть об'єкти показу. Слід уникати залучення до роботи adeptів різних сект. Притаманні їм фанатичність викладу і психологічна експансія відвертають слухачів і можуть призвести до конфліктної ситуації і зриву екскурсії.

Час проведення екскурсій необхідно узгоджувати з річним і добовим богослужбовим циклом, тобто з порядком служб протягом року та дня. Великі церковні свята проводяться в храмах за участі великої кількості прихожан, що виключає можливість екскурсій у ці дні. У будні дні екскурсії не повинні збігатися з богослужіннями – літургією чи вечірньою службою.

Релігійне життя в Україні бурхливо розвивалося після розпаду атеїстичного СРСР у 90-х роках минулого століття. Це призвело до збільшення кількості первинних релігійних громад і зареєстрованих релігійних організацій багатьох конфесій. Позитивним явищем стала розбудова мережі культових закладів, зокрема монастирів, які завжди були важливими релігійними центрами. Домінуючою релігією в Україні є християнство, що охоплює майже 95% віруючих, з яких 54,5% – православні, 18,6% – католики. Українське християнське паломництво відоме з XI століття [31, с. 86].

У різних регіонах України збереглися історико-культурні пам'ятки християнства, ісламу, іудаїзму, караїзму та інших релігій і етносів. Вони приваблюють українців, євреїв, кримських татар, караїмів, кримчаків та їхніх нащадків, які проживають за межами України. Останніми роками ці люди здійснюють приватні й неорганізовані паломницькі поїздки до місць, пов'язаних з пам'ятними датами, подіями та видатними особистостями їхнього минулого.

Поділля – це історико-географічний край, який охоплює сучасні Вінницьку, Тернопільську і Хмельницьку області. Його площа становить 60,9 тис. кв. км, що складає 10% території України. Поділля ніколи не було окремою адміністративно-територіальною одиницею: Подільське воєводство охоплювало середню частину Поділля; Західне Поділля входило до Руського, а Східне – до Брацлавського воєводств. Подільська губернія включала територію колишніх Подільського і Брацлавського воєводств.

Цікавими туристичними об'єктами є залишки скельних храмів. Печерний храм VI-VII століть з унікальними рельєфними композиціями та написами був виявлений В. Антоновичем у 1883 році в розколіні скелі над річкою Бушка (с. Буша). Тут також збереглися Вежа, що входила в комплекс укріплень XVII століття, і Покровська церква з келіями (1787 рік).

Скельний монастир – комплекс споруд XI-XIX століть, до якого входять три печерних церкви (Усікновення голови Іоанна Предтечі, Св. Параскеви П'ятниці, Св. Антонія Печерського), розташований над Дністром у селі Лядова.

Православні, католицькі та іудаїстські культові споруди XVII-XIX століть збереглися у Вінниці. У Шаргороді збереглися Миколаївський собор (1829 рік), привратний корпус із дзвіницею та вежа з оборонними мурами (XVIII століття), а також господарські споруди Миколаївського монастиря, костел Непорочного зачаття (1627, 1791 роки).

У місті Хмільник зберігся костел Усікновення голови Іоанна Предтечі (1630 рік). Кам'янець-Подільський, історична столиця Поділля, є містом-музеєм з понад 100 пам'ятками, що виникло на рубежі XI-XII століть.

У 1375 році Папа Григорій XI видав буллу про створення Подільської католицької дієцезії з центром у Кам'янці, де з'явилися чернечі ордени домініканців, францисканців та інші, і були споруджені католицькі храми.

Серед пам'яток Кам'янець-Подільського – башта-дзвіниця Вірменської миколаївської церкви (XV-XVI століття). Комплекс кафедрального собору включає костел Святих Петра і Павла (XV століття), дзвіницю (XVI століття) і Триумфальну арку. У період турецького панування (1672-1699) над однією з каплиць костелу спорудили мінарет, що свідчить про перетворення костелу на мечеть. У 1765 році мінарет увінчали чавунною статуєю Мадонни.

У місті Летичів є кілька пам'яток, серед яких Михайлівська церква (XVII століття, перебудована в 1836 році). В першій половині XV століття тут спорудили замок, а неподалік від нього – костел Пресвятої Діви Марії (відомий з 1546 року), навколо якого в XVII столітті виник домініканський монастир з чудотворною іконою Летичівської Божої Матері.

Садибний комплекс у стилі ампір серед пейзажного англійського парку, що включає палац, стару браму з групою будівель і господарські приміщення, знаходиться в селі Самчики, де також збереглася церква XVIII століття. В селищі Меджибіж є кілька історико-релігійних пам'яток, зокрема церква (1586 рік) і руїни Троїцького костелу (1632 рік).

У Меджибожі знаходиться поховання засновника хасидизму Баал-Шем-Това. Хасидські святині на Поділлі є також у Брацлаві, Вінниці, Полонному та інших місцях.

У селі Сутківці розташована Покровська церква-фортеця (XIV-XV століття), що не має аналогів в Україні за своїм архітектурно-планувальним вирішенням. Також збереглися руїни замку (XIV століття), який разом з церквою утворював єдиний оборонний комплекс [32, с. 124].

На Поділлі переплелися православний Схід і католицький Захід, а також геополітичні Схід і Захід. З середини XVI століття регіон став батьківщиною різних протестантських течій, таких як лютеранство, кальвінізм, соцініанство, а пізніше – баптизм, адвентизм, п'ятидесятництво та свідки Єгови. Також тут прижилися іудаїзм та іслам. Нині релігійна карта Поділля дуже різноманітна, з новими християнськими та нехристиянськими течіями, деякі з яких екзотичні і далекі від національної традиції.

Особливо цінними є дерев'яні церкви Поділля, які є шедеврами світового значення і приваблюють туристів. Збереглися дерев'яні храми XIV-XX століть, зокрема Михайлівська церква в смт. Вороновиця, Успенська церква в с. Верхівка, церква Різдва в с. Печера та інші. Науково-пізнавальну цінність мають церкви-фортеці в Сутківцях та Шарівці, а також мавзолейні споруди Вінничини.

Цікавими для туристів є храми, собори, костели, оборонні мури та порохові вежі різних епох і стилів. Поділля також має єврейські святині, як-от синагоги в Шаргороді, Підгайцях та Сатанові, а також турецький мінарет у Кам'янці-Подільському.

Релігійні об'єкти, розташовані по всій території Поділля, сприяють розвитку релігійного туризму, що передбачає поїздки з релігійною метою за межі своєї громади. Особливістю Поділля є переплетення греко-католицизму і православ'я, що яскраво виражено у Свято-Успенській лаврі, архітектурному ансамблі XVII-XIX століть, який приваблює тисячі паломників і туристів з усього світу.

В останні роки меморіальний туризм набуває популярності. Це поїздки для відвідування рідних місць, могил родичів або співвітчизників. Так, наприклад, у 1997 році село Калинівка відвідав Президент Чехії Вацлав Гавел, щоб вшанувати пам'ять чеських вояків, похованих тут під час Першої світової війни.

Особливо цікавими за архітектурним змістом є єврейський, польський, Туницький і Монастирський цвинтарі в Кременці, один з яких є одним з найбільших і найстаріших у Європі[33].

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ НА ПОДІЛЛІ

3.1. Шляхи розвитку релігійного туризму в Україні

Релігійний туризм, включаючи паломництва до святих місць, відвідування релігійних святинь та участь у релігійних заходах, має глибоке історичне коріння і залишається важливим елементом культурного та духовного життя людей у всьому світі.

Сучасний розвиток технологій і комунікацій відкриває нові можливості для цього виду туризму. Зростаючий інтерес до духовних практик, бажання пізнавати інші культури і релігії, а також прагнення до особистісного зростання створюють сприятливі умови для розширення релігійного туризму.

В Україні домінуючою релігією є християнство (95% віруючих), серед яких 54,5% становлять православні, а 18,6% – католики[34].

Основна відмінність паломницького туризму від релігійного туризму полягає в тому, що паломників цікавить особиста участь у релігійних культурах. Паломництво – це подорож для поклоніння до святих місць, тоді як релігійних туристів цікавлять місця та центри релігій. Відвідування екскурсій, музеїв і виставок для паломників є вторинним і малозначущим, на відміну від релігійних туристів, які відвідують культові об'єкти, свята та фестивалі.

Паломницькі тури, на відміну від релігійно-пізнавальних чи культурно-історичних, мають релігійний сенс і пов'язані з обрядами. Паломники переважно зосереджуються на релігії та святих місцях. Вони висувають менше вимог до рівня обслуговування, харчування і розміщення, часто зупиняючись у келіях монастирів, біля храмів, в наметах або просто під відкритим небом. Їхній вибір їжі зазвичай обмежений і простий, а спілкування з релігійними особами, як-от монахи, є важливою частиною подорожі.

Паломництво відіграє важливу освітню роль, оскільки монастирі й храми в Україні завжди були не лише духовними, а й культурними центрами. Протягом століть там накопичувалися книги, ікони, твори прикладного мистецтва і вироби народних промислів. Архітектурні пам'ятники, збудовані до XVIII століття, є важливими історичними об'єктами. Паломництво дає змогу ознайомитися з історією, архітектурою, іконописом і ремісничими традиціями України, що цікаво і світським туристам.

До популярних православних центрів світу належать:

- Свята гора Афон (Греція);
- Храм святого Лазаря з його гробницею і мощами (Кіпр);
- Монастир Сопочани із діючою церквою Святої Трійці та фресками XIII ст. (Сербія);
- Церква Святої Софії, собор О.Невського і церква Святого Пантелеймона (Болгарія);
- Сіонський собор, храм Метехі, Монастир Святого Давида, храм Светі-Цховелі та монастир Гелаті (Мцхета) у **Грузії**;
- Києво-Печерська лавра (м. Київ, Україна);
- Почаївська Лавра (м. Почаїв, Україна) ;

Католицизм є найпоширенішим напрямком у християнстві. Серед найбільших сакральних реліквій для католиків і протестантів можна виділити: Істинний Хрест у Римі, Святу Кров у Брюгге, Терновий Вінець у Соборі Паризької Богоматері, Лурд у Франції, Туринську плащаницю в Турині, Святі Цвяхи в Ітонському коледжі у Великій Британії, та Ченстохово в Польщі. Відомим центром паломництва буддистів є м. Бодхгая в Індії, де Далайлама щорічно читає лекції. У м. Дхармасала, Індія, розташована резиденція Далайлами та уряд Тибету у вигнанні. Важливою святинею ісламу є мечеть Хайфа Омара в Єрусалимі, яка є третьою за значущістю у мусульманському світі.

В Україні вже сформовані туристичні структури, які займаються організацією поїздок як для прочан, так і для екскурсантів. Ці фірми

спеціалізуються на послугах у сфері релігійного туризму. Організацією більшості турів для прочан традиційно займаються паломницькі відділи єпархій християнських конфесій та аналогічні структури інших релігій. Для організації таких турів зазвичай необхідно отримати дозвіл або благословення.

В Україні налічується близько 130 паломницьких відділів, служб і агентств, які пропонують маршрути по всій країні, Європі та Близькому Сходу. В середньому одна така служба організовує близько 50 поїздок на рік. Визначити кількість внутрішніх релігійних туристів важко, але їх частка у загальному туристичному потоці може складати від 8,5% до 20%, що дорівнює приблизно 160-360 тисячам поїздок, з яких 120-300 тисяч є закордонними, а 25-60 тисяч – внутрішніми.

Частка релігійного туризму в загальному туристичному потоці України навряд чи перевищує 8-10%, а швидше за все є нижчою. Рівень розвитку релігійного туризму в Україні приблизно вдвічі нижчий, ніж у середньому в світі. Кількість іноземних паломників в Україну складає близько 60-70 тисяч на рік, з них дві третини – ізраїльтяни, а російських паломників не більше 15%.

За даними місцевих спостережень, у 2015 році кількість релігійних туристів у Львові склала близько 700 тисяч, у Києві – близько 600 тисяч, у Почаєві – до 500 тисяч, у Зарваниці – до 500 тисяч, у Джублику – до 300 тисяч, у Святогірську – близько 100 тисяч[35].

Україна має величезну культурну та природну спадщину, зокрема у сфері релігійного туризму. Багато релігійних пам'яток вже використовувалися в туризмі, але популярні маршрути не завжди відповідають світовим стандартам. Зростає зацікавленість туристів до цього сегменту ринку, тому важливо ефективно використовувати наявні можливості.

Україна має значний потенціал для розвитку релігійного туризму, але цей потенціал залишається недостатньо реалізованим. Серед причин –

нерозвинена інфраструктура, брак інформації про ресурси та маршрути, слабкі зв'язки між туристичними фірмами і релігійними організаціями, та дефіцит кваліфікованих кадрів у цій сфері.

Для відродження, збереження та впорядкування об'єктів культури і визначних пам'яток необхідна співпраця паломницьких служб і туристичних організацій за підтримки державних інституцій. Це допоможе створити комфортне і культурно збагачене середовище навколо місць паломництва.

3.2. Перспективи розвитку релігійного туризму на Поділлі

Релігійний туризм на Поділлі має великий потенціал для розвитку завдяки багатій історичній та культурній спадщині регіону. Розглянемо основні перспективи розвитку цього напрямку туризму, доповнивши їх більш аргументованою інформацією.

Інвестиції в реставрацію та збереження історичних пам'яток релігійного значення є критично важливими для розвитку туризму. Це включає роботи з відновлення храмів, монастирів, святинь та інших релігійних об'єктів. Відновлення історичних пам'яток допомагає зберегти культурну та духовну спадщину для майбутніх поколінь. Підвищення привабливості для туристів. Відновлені об'єкти стають більш привабливими для туристів, що сприяє збільшенню кількості відвідувачів. Інвестиції в реставрацію створюють робочі місця та сприяють розвитку місцевої економіки.

Розвиток інфраструктури включає будівництво та модернізацію готелів, ресторанів, транспортних маршрутів, туристичних інформаційних центрів та інших зручностей для туристів. Розвиток транспортної інфраструктури робить релігійні об'єкти більш доступними для туристів. Якісні готелі та ресторани забезпечують комфортні умови для перебування туристів, що сприяє збільшенню тривалості їхнього візиту. Розвиток інфраструктури сприяє зростанню місцевого бізнесу, що позитивно впливає на економіку регіону.

Створення нових туристичних маршрутів, які поєднують відвідування релігійних та культурних об'єктів, допоможе популяризувати регіон та покращити туристичний досвід. Нові маршрути приваблюють туристів різних категорій, включаючи родини, групи паломників та індивідуальних мандрівників. Тематичні екскурсії з релігійної тематики сприяють культурній та духовній освіті відвідувачів. Різноманітність маршрутів підвищує привабливість регіону для повторних відвідувань.

Ефективна промоція релігійного туризму через інтернет, соціальні мережі, туристичні виставки та інші маркетингові інструменти. Маркетингові кампанії збільшують обізнаність про релігійні об'єкти Поділля, що сприяє збільшенню кількості туристів. Використання сучасних інструментів маркетингу дозволяє ефективно досягати цільову аудиторію, включаючи міжнародних туристів. Активна промоція допомагає Поділлю виділитися серед інших туристичних напрямків, що підвищує його привабливість.

Організація заходів, конференцій, фестивалів, присвячених релігійному та культурному обміну між різними конфесіями. Заходи, спрямовані на міжконфесійний діалог, сприяють зміцненню толерантності та взаєморозуміння між різними релігійними групами. Фестивалі та конференції сприяють культурному обміну та збагаченню духовного життя регіону. Міжконфесійні заходи приваблюють туристів, які цікавляться релігійним та культурним життям, що сприяє збільшенню туристичного потоку.

Підтримка місцевих підприємців у створенні туристичних послуг, сувенірної продукції та інших видів діяльності, пов'язаних з релігійним туризмом. Підтримка місцевого підприємництва сприяє створенню робочих місць та економічному зростанню регіону. Розвиток місцевого бізнесу сприяє підвищенню якості туристичних послуг, що підвищує задоволеність туристів. Підтримка місцевих ремесел та сувенірної виробництва сприяє збереженню культурних традицій та популяризації регіональної культури.

Реставрація та збереження історичних і сакральних об'єктів на Поділлі

Реставрація та збереження історичних і сакральних об'єктів на Поділлі є ключовим аспектом розвитку релігійного туризму в регіоні. Поділля багате на культурну спадщину, яка включає численні храми, монастирі, церкви та інші релігійні об'єкти, що мають велике історичне та духовне значення. Ефективна реставрація та збереження цих об'єктів сприятимуть не тільки збереженню спадщини, але й залученню туристів, що позитивно вплине на місцеву економіку.

Важливість реставрації та збереження:

Реставраційні роботи допомагають зберегти унікальні архітектурні та художні елементи, що мають історичну цінність. Збереження релігійних об'єктів сприяє передачі духовних та культурних традицій наступним поколінням.

Відновлені об'єкти стають більш привабливими для туристів, що збільшує туристичний потік до регіону. Якісна реставрація створює позитивний імідж регіону як культурно багатого та туристично привабливого місця.

Залучення туристів сприяє розвитку місцевої економіки через збільшення доходів від туристичних послуг. Створення робочих місць в сфері реставрації та туризму підтримує економічне зростання регіону.

Відвідування релігійних об'єктів сприяє культурній та духовній освіті туристів. Екскурсії та культурні програми, що проводяться в відреставрованих об'єктах, підвищують загальний рівень освіченості населення.

Виклики та можливості:

Важливим аспектом є забезпечення належного фінансування реставраційних проектів. Це може бути досягнуто через державні програми, гранти, меценатство та залучення приватних інвесторів. Співпраця з міжнародними організаціями, які підтримують збереження культурної спадщини, може значно розширити фінансові можливості.

Необхідно забезпечити достатню кількість кваліфікованих спеціалістів у сфері реставрації та консервації. Проведення навчальних програм та тренінгів для реставраторів та архітекторів сприятиме підвищенню якості виконуваних робіт.

Важливо залучати місцеві громади до процесу збереження спадщини через просвітницькі програми та громадські ініціативи. Місцева підтримка може включати волонтерські роботи, культурні заходи та інформаційну підтримку.

Реставрація та збереження історичних і сакральних об'єктів на Поділлі є важливим напрямком розвитку релігійного туризму. Інвестиції в ці об'єкти сприяють збереженню культурної спадщини, підвищенню туристичної привабливості регіону, економічному розвитку та культурній освіті населення. Виклики, пов'язані з фінансуванням та забезпеченням професійних кадрів, можуть бути подолані через співпрацю з міжнародними організаціями, залучення громад та проведення навчальних програм. Таким чином, Поділля має всі передумови для успішного розвитку релігійного туризму, який сприятиме культурному та економічному зростанню регіону.

Перспективи розвитку релігійного туризму на Поділлі є обнадійливими та багатогранними. Інвестиції в інфраструктуру, реставрацію, промоцію та культурний обмін можуть значно покращити привабливість регіону для туристів. Це не тільки сприяє збереженню культурної та релігійної спадщини, але й стимулює економічне зростання та міжкультурне взаєморозуміння. Поділля має всі передумови стати важливим центром релігійного туризму в Україні, приваблюючи туристів з усього світу.

3.3. Пропозиції щодо розробки програми та калькуляції релігійного туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля»

Для розробки та функціонування паломницького туру необхідні чотири складові: наявність релігійних об'єктів, розміщення, харчування, транспорт (авіаційний, залізничний, автомобільний, водний).

Створення релігійного (паломницького) туру розпочинається з ідеї та розробки туристичного пакету, вивчення попиту на туристичному ринку та визначення базових складових туру, розрахунку вартості туру, програми реалізації (просування) туру на ринок.

Паломницьким туризмом займаються в тому числі й релігійні установи. Цей туризм спрямовано на окремих осіб або груп осіб (сімейні пари, молодіжні групи) які є віруючими. Паломницькі тури як правило прив'язані до релігійних свят, тому їх програма узгоджується з графіком богослужінь та участі в інших святкових заходах. Часто під час туру обов'язковим є піст, молитва [36].

Автором було розроблено тур для паломників «Християнські святині Південно-Західного Поділля» (2 дні/1 ніч). Під час якого паломники мають можливість відвідати християнські храми та сакральні місця Кам'янця-Подільського.

Місто Кам'янець-Подільський є стародавнім духовним центром усього історичного регіону – Поділля. Тут розташовується понад 30 християнських храмів та інших сакральних місць місцевого, регіонального та Всеукраїнського значення. Тут розташовується Кафедральний костел св. Апостолів Петра і Павла, який є головним храмом Кам'янець-Подільської дієцезії та об'єднує понад 200 католицьких приходів на Поділлі. Серед вірменських паломників місто називають «Західним Ечміадзином» за велику кількість сакральних споруд і святинь, що перебували чи перебувають у Кам'янці. Неподалік від міста, над мальовничими скелями Дністровського каньйону розташовується Бакотський скельно-печерний монастирський комплекс, який здавна притягував ченців та паломників, а у наш час є відомим туристичним магнітом.

Протягом дводенного паломницького туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля», учасники відвідають декілька православних, греко-католицьких та католицьких храмів й монастирів, зведених у період з XV до XVIII ст., що розташовуються у м. Кам'янець-Подільський, а також

печери Бакотського монастиря XIII-XIV ст. (Староушицька об'єднана територіальна громада, Кам'янець-Подільський район) над Дністровським каньйоном.

Місце зустрічі: Залізничний вокзал Кам'янця-Подільського, вул. Вокзальна.

Загальна характеристика туру

Назва маршруту: «Християнські святині Південно-Західного Поділля».

Тривалість туру: 2 дні/1 ніч.

Протяжність маршруту: 60 км.

У т. ч. - піший рух: 10 км.

Вид маршруту: паломницько-екскурсійний, груповий, автобусно-пішохідний тур.

Зміст подорожі: Відвідування християнських святинь Кам'янця-Подільського та Бакотського скельно-печерного монастиря з ночівлею у м. Кам'янець.

Маршрут подорожі першого дня (Православні святині): Залізничний вокзал – Собор Олександра Невського – Георгіївська церква – Петропавлівська церква – фундаменти Казанського собору – Архирейська церква – фундаменти Іонанно-Предтечинського собору – Миколаївська церква – Хрестовоздвиженська церква – оглядовий майданчик «Бакотська затока» – Бакотський скельно-печерний монастир – ночівля у Кам'янці-Подільському.

Маршрут подорожі другого дня (Греко-католицькі, Католицькі святині): Троїцька церква – Монастир ченців василіан – Петропавлівський кафедральний костел – Оглядовий майданчик біля костелу – вулиця монастирів (вулиця Францисканська) – Францисканський костел – Домініканський костел – монастир Домініканців – Вірменський костел св. Нігола (Миколая) – дзвіниця св. Степаноса (Стефана) – Тринітарський костел – оглядовий майданчик біля Замкової брами – органний вечір у Петропавлівському костелі – залізничний вокзал.

Чисельність групи: 12 осіб, у тому числі: туристів (паломників) - 10 осіб, супроводжуючий екскурсовод - 1 особа, водій - 1 особа.

У таблиці 3.1. наведена програма 2-денного туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля».

Таблиця 3.1. Програма паломницького туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля»

Порядок Відвідування	Місце	Опис
День перший		
7:00-8:30	Зустріч групи, знайомство, організаційні питання	Зустріч на вокзалі (або біля готелю), розміщення в готелі, сніданок, трансфер до Собору Олександра Невського
8:30-9:15	Собор Олександра Невського XIX ст.	Відвідання собору, екскурсія
9:15-9:25	Трансфер до Георгіївської церкви на Польських фільварках	
9:25-10:00	Георгіївська церква XIX ст.	Відвідання церкви, екскурсія, спуск в каньйон Польськофільварецькими сходами
10:00-10:20	Перехід до Старого міста з каньйону через Вітряну браму	
10:20-11:00	Петропавлівська церква XVI ст.	Відвідання, екскурсія, історія храму.
11:00-11:20	Фундаменти Казанського собору (Кармелітського костелу) XVIII ст.	Екскурсія, історія храму
11:20-11:30	Перехід до Ахриерейської церкви (Францисканського костелу)	

Порядок Відвідування	Місце	Опис
11:30-11:50	Архиерейська церква (Францисканський костел) XVIII ст.	Екскурсія, історія храму.
11:50-12:00	Перехід до фундаментів Іоанно-Предтечинської церкви XVII ст.	
12:00-12:20	Фундаменти Іоанно- Предтечинської церкви XVII ст.	Екскурсія, історія храму
12:20-12:30	Перехід до Миколаївської церкви XIV ст.	
12:30-13:00	Миколаївська церква XIV ст.	Відвідання церкви, екскурсія, історія храму.
13:00-13:20	Перехід до Хрестовоздвиженської церкви XVII ст.	
13:20-14:00	Хрестовоздвиженська церква XVII ст.	Відвідання церкви, екскурсія, історія храму.
14:00-15:30	Обід	
15:30-16:30	Трансфер до Бакотського монастиря	
16:30-17:00	Оглядовий майданчик «Бакотська затока»	Екскурсія, фото-сесія
17:00-18:00	Бакотський скельно-печерний монастир XIII-XIV ст.	Відвідання печер монастиря, екскурсія, історія монастиря, відвідання святого джерела
18:00-19:00	Пляж р. Дністер (за бажанням)	Відвідання пляжу, купання (за бажанням)

Порядок Відвідування	Місце	Опис
19:00-20:00	Трансфер до готелю	
День другий		
7:30-9:00	Зустріч, сніданок (за бажанням), трансфер до Троїцької церкви, відвідання літургії в Троїцькій церкві (за бажанням)	
9:00-9:30	Троїцька греко-католицька церква XVI ст.	Відвідання церкви, екскурсія, історія храму
9:30-10:00	Чоловічий монастир ченців-василіан	Відвідання, історія монастиря, зустріч з настоятелем.
10:00-10:10	Перехід до Петропавлівського костелу XV ст.	
10:10-11:00	Костельний комплекс св. апостолів Петра і Павла XV ст.	Екскурсія внутрішнім двориком костелу, будівля католицької духовної семінарії, палац Біскупа, мінарет з мадонною, костельна дзвіниця
11:00-12:00	Петропавлівський костел XV ст.	Екскурсія всередині костелу, інтер'єр, історія храму
12:00-12:15	Оглядовий майданчик біля костелу з виглядом на Кам'янець-	Коротка історія замку, фото-сесія

Порядок Відвідування	Місце	Опис
12:15-12:30	Вулиця монастирів (Католицький фасад), Францисканський костел (Архиєрейська церква)	Екскурсія, історія Францисканського, Домініканського, Кармелітського монастирів (Католицький фасад Кам'янця).
12:30-13:15	Домініканський костел XIV ст. Домініканський монастир (кляштор)	Відвідання костелу, екскурсія, історія храму та монастиря.
13:15-13:25	Перехід до Вірменського костелу св. Нігола (Миколая) XV ст.	
13:25-13:45	Руїни Вірменського костелу св. Нігола	Екскурсія, історія храму
13:45-14:10	Дзвіниця св. Степаноса XVI ст. біля Вірменського костелу	Підйом на дзвіницю, екскурсія.
14:10-14:20	Перехід до Тринітарського костелу	
14:20-14:50	Тринітарський костел (церква св. Йосафата) XVIII ст.	Відвідання, екскурсія, історія храму
14:50-15:00	Оглядовий майданчик	Фото-сесія
15:00-16:00	Обід	

Порядок Відвідування	Місце	Опис
16:00-18:00		Вільний час
18:00-19:30		Відвідання органного вечора в Петропавлівському костелі (за бажанням)
19:30-20:00		Трансфер до залізничного вокзалу

Джерело: укладено автором

Калькуляція туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля» в розрахунку на 1 особу з однією ночівлею в готелі, 2 сніданками, 2 обідами, наведена у таблиці 3.2.

Отже, дводенний тур (2 дні/1 ніч) коштує близько 2772 грн. на одного туриста та включає відвідання локацій маршруту у супроводі екскурсовода, розміщення в готелі, 2 сніданки, 2 обіди.

Таблиця 3.2. Кошторис туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля»

Статті витрат	Сума, грн. на 1 туриста	Сума, грн. на групу 10 туристів
Заробітна плата супроводжуючого екскурсовода	300	3000
ЕСВ на заробітну плату	66	660
Транспортні послуги (Мінівен, 10 осіб)	750	7500
Харчування туристів (10 осіб), супроводжуючого та водія (за весь період подорожі): 2 сніданки, 2 обіди (180 грн за кожен)	720	8640

Проживання туристів, одномісні або двохмісні номери – 180 грн з людини за добу	180	1800
Страхування туристів	150	1500
Собівартість туру		23100
ПДВ 20% від загальної вартості		4620
Вартість туру	2772	27720

Джерело: укладено автором

Особливості організації туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля».

Маршрутна схема туру побудована так, щоб можна було легко коригувати його під побажання клієнтів. Оскільки в перший день демонструються лише православні святині, а в другий – греко-католицькі та католицькі, дводенний тур може бути легко трансформований в одноденний тур для православних чи католицьких паломників-туристів. Як вже зазначалося, релігійний туризм має свою специфіку щодо засобів розміщення туристів. Закладами розміщення поблизу святих місць виступають монастирські гостинні дома для паломників, наметові містечка, безпосередньо самі храми (у разі великої кількості відвідувачів часто паломники розміщуються в храмах на підлозі, чи просто на вулиці за сприятливих погодних умов). У таких закладах за бажанням паломники можуть бути залучені до послуху (виконують різноманітну монастирську роботу). Монастирі надають житло за зниженою ціною. Вимоги до подібних засобів розміщення є невисокими, рівень комфорту середній, проте вони повинні задовольнити основні потреби (ночівля) повинні бути достатньо чистими та тихими.

Транспортне обслуговування в турі». Як правило туристи прибувають до Кам'янця або власним авто або залізничним транспортом. Також під час

релігійних туристичних чи паломницьких подорожей дуже часто відбуваються пішохідні переміщення. Головна мета пішохідного паломництва – відвідати святині подолавши певну відстань, долаючи труднощі з молитвою(до монастиря чи іншого релігійного центру).

Часто паломники здійснюють пішохідні переходи, тому що багато релігійних об'єктів, святих місць знаходиться у важкодоступних місцях, недоступних для транспорту. Якщо паломники все ж таки користуються послугами транспортних засобів, то вони повинні бути недорогими, невеликими за розмірами. В турі «Християнські святині Південно-Західного Поділля» до вартості включено трансфер від залізничного вокзалу до готелю (чи гостьового дому), а також транспортне замовлення для переїздів між місцями згідно програми.

Додаткові послуги в турі До додаткових послуг умовно можна віднести пропозиції сувенірної продукції в крамницях (за наявності), що відвідують під час туру. Сувенірна продукція різноманітна, проте вона має свою специфіку в релігійному туризмі. Найпоширеніші подарункита святині які купляють паломники чи поціновувачі релігійного туризму це – хрести, ікони, духовна література, вироби приготовлені в монастирях (випічка). Сувенірна продукція не входить до вартості туру «Християнські святині Південно-Західного Поділля» та оплачується туристом самостійно.

Отже, під час організації релігійного туру «Православні святині Південно-Західного Поділля» потрібно враховувати його специфіку, особливості розміщення, організації харчування та перевезення таких туристів. Основною метою такої подорожі є не стільки відпочинок із високим рівнем комфорту, а можливість стати на шлях духовного життя, або його підтримання, єднання з Богом через участь у церковних Таїнствах, молитву, спілкування с духівниками монастирів, особистого морального та духовного зростання, часто віднайдення відповідей на важливі особисті питання.

ВИСНОВКИ

Отже, релігійний туризм відіграє важливу роль у сучасній туристичній індустрії, привертаючи увагу тисяч людей з усього світу, які прагнуть не лише відпочити, а й знайти духовну гармонію, поклонитися святиням та відчутти спільноту з вірними. За своїм характером релігійний туризм спрямований на духовне збагачення, поклоніння та відчуття спільноти з вірними. Його завдання включає духовне збагачення, паломництво та вивчення культурних аспектів релігійних місць.

Релігійний туризм є важливою складовою глобального туристичного ринку, що поєднує духовні та культурні потреби мандрівників. Сутність релігійного туризму полягає у відвідуванні місць, що мають релігійне або духовне значення, з метою участі у релігійних обрядах, паломництвах, відпочинку чи самопізнання. Складові релігійного туризму включають паломництво, релігійно-культурні тури, відвідування святих місць, участь у релігійних фестивалях та відвідування сакральних пам'яток. Види релігійного туризму можуть варіюватися від індивідуальних паломництв до групових екскурсій, від короткострокових поїздок до тривалих духовних подорожей.

Еволюційний розвиток релігійного туризму простежується від древніх часів, коли люди подорожували до священних місць з метою поклоніння і здобуття духовних благословень. З плином часу, з розвитком транспортної інфраструктури та глобалізацією, релігійний туризм зазнав значних змін. Сучасний релігійний туризм об'єднує традиційні релігійні практики з новітніми технологіями, що дозволяє більшій кількості людей долучатися до таких подорожей, незалежно від географічних обмежень.

Оцінка сучасного стану релігійного туризму в світі свідчить про його стійке зростання. Щороку мільйони людей беруть участь у релігійних турах, відвідують священні місця, такі як Єрусалим, Мекка, Ватикан, Варанасі та інші. Цей сектор сприяє економічному розвитку регіонів, залучаючи значні

інвестиції у туристичну інфраструктуру, створюючи робочі місця та сприяючи збереженню культурної спадщини.

Розвиток релігійного туризму на Поділлі має свої особливості та потенціал. Поділля, як історично багатий регіон, має численні сакральні пам'ятки, монастирі, церкви та інші релігійні об'єкти, які приваблюють туристів. Дослідження показують, що зростає інтерес до таких місць, як Лядівський скельний монастир, Кам'янець-Подільський кафедральний костел Святих Апостолів Петра і Павла та багато інших. Збереження та популяризація цих місць сприяють розвитку місцевої економіки та культурної ідентичності регіону.

Аналізуючи шляхи розвитку релігійного туризму у світі, можна виділити кілька ключових аспектів. Це включає розвиток інфраструктури, зокрема покращення транспортного сполучення та умов проживання, впровадження сучасних технологій для зручності бронювання та отримання інформації, активну промоцію релігійних маршрутів та співпрацю з місцевими громадами для забезпечення автентичного досвіду для туристів. Важливою є також міжнародна співпраця у галузі релігійного туризму, що сприяє обміну досвідом та спільному вирішенню проблем.

Перспективи розвитку релігійного туризму на Поділлі є досить обнадійливими. Зважаючи на багатство культурно-історичної спадщини та наявність значних релігійних об'єктів, регіон має всі шанси стати важливим центром релігійного туризму в Україні. Для досягнення цього необхідно зосередитися на кількох ключових напрямках: збереженні та реставрації релігійних пам'яток, розвитку інфраструктури, активній маркетинговій кампанії для залучення туристів, а також на співпраці з місцевими та міжнародними організаціями у сфері туризму.

Прикладом запропонованого у роботі релігійно-паломницького туру «Релігійні святині Південно-Західного Поділля» можна проілюструвати значну перспективність розвитку релігійного туризму на Поділлі. При належній організації туру, він несе комерційну вигоду та знайомить туристів

(паломників) з великою кількістю сакральних об'єктів на території Поділля, що популяризує наш регіон як один із головних осередків релігійного та культурного життя України.

Отже, релігійний туризм є важливою складовою світової туристичної індустрії з багатими традиціями та великим потенціалом для подальшого розвитку. Поділля, з його історичною та релігійною спадщиною, має всі передумови для того, щоб стати одним із ключових напрямів релігійного туризму, сприяючи тим самим економічному та культурному розвитку регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чередниченко А. О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально – економічної кризи. УкрДУЗТ, Вісник економіки транспорту і промисловості. 2017. Вип. 58. 226–232 с.
2. Кадацька Ю. А. Релігійний туризм в Україні. Київ : Науковий світ, 2003. 178 с.
3. Панченко С. А. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи : монографія. Київ : Автограф, 2019. 163 с.
4. Юрченко С. О., Юрченко О.Є. Релігійний туризм у християнстві на сучасному етапі. Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2017. Вип. 6. 216–220 с.
5. Сайчук В. С. Методичні аспекти суспільно-географічного дослідження релігійного туризму. КНУ ім. Т. Шевченка, Економічна та соціальна географія. 2014. Вип. № 2. 59–65 с.
6. Jackowski A. Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce. Warszawa: Instytut turystyki, 1991. 184 s.
7. Литвин І. В. Релігійний туризм в Україні (90-ті рр. ХХ ст. – сьогодення). НПУ імені М. П. Драгоманова, Науковий часопис. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип. 12. 280–287 с.
8. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bogoslavclub.org.ua/?p=7763>.
9. Києво-Печерська лавра [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.truechristianity.info/churches/kiyevopecherskaya_lavra.php
10. Юрченко С. О. Міжнародний туризм : навчальний посібник [для студентів спеціальностей «Туризмознавство», «Міжнародні економічні відносини»] С. О. Юрченко, О. Є. Юрченко. ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 328 с.

11. Christian Population as Percentages of Total Population by Country [Electronic resource] – Way of access : <http://www.webcitation.org/6JdRk2yPU>
12. Christian Traditions [Electronic resource] – Way of access : <http://www.pewforum.org/2011/12/19/global-christianity-traditions/#protestant>
13. Religion by Location [Electronic resource] – Way of access : http://www.adherents.com/adhloc/Wh_2.html
14. Status of Global Mission, 2014, in the Context of AD 1800–2025 [Electronic resource] – Way of access : <http://www.gordonconwell.edu/resources/documents/statusofglobalmission.pdf>
15. Про Україну <https://core.ac.uk/reader/199400190>
16. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навчальний посібник. Кондор, 2004. 646 с.
17. Релігія і соціокультурні зміни в Центрально-Східній Європі. 18 с.
18. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова, передмова В.А. Смоля. Вища школа, 2002. 11 с.
19. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні. Людина і світ. 2001. № 2–3. 33–34 с.
20. Ляшкевич П. Туризм в Україні: сучасний стан та пріоритети розвитку Освіта України. 2005. 15 листопада. 5 с.
21. Уварова Г. Рекреаційно-туристичний потенціал України. Географія та основи економіки в школі. 2008. № 2. 29 с.
22. Любіцева О.О., Романчук С.П. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. "Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості" (м. Київ, 10-11 жовтня 2001 р.). К.: Знання України, 2002. 61-65 с.

23. Литвин І. Релігійний туризм в Україні (90-ті рр.. ХХ ст. сьогодення) Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип.12. 280-287 с.
 24. Данільєва Ю.Г. Паломницький туризм в Україні: витоки, різновиди, перспективи. Історичні записки. 2012. Вип.36. 73-80 с.
 - 25.Топ 20 православних релігійно-паломницьких центрів Украни. URL: <https://turizmliol.wordpress.com/2020/05/14>
 26. Масляк П.О. Рекреаційна географія: Навчальний посібник. Знання, 2008. 137-139 с.
 - 27.Кузик С.П. Географія туризм [Текст] : навч. посібник С.П. Кузик. Київ : Знання, 2011. 271 с.
 - 28.Маїло Я.В. Проблеми розвитку релігійного туризму в Україні Я.В. Маїло Студентська наука в новому тисячолітті: сучасні проблеми громадського харчування, готельного господарства та туризму: матеріали Всеукр. студентської наук. конф. (м. Київ, 19-21 квітня 2000 р.). Київський держ. торговельно-економічний ун-т, 2000. 119-121 с.
 - 29.Панченко С.А. «Ходіння на прощу» як домінуюча цінність спокутування у православних паломників. Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки. 2011. Вип.11. 309-318 с.
 - 30.Яроцький П.Л. Філософський аспект паломницького (релігійного) туризму в Україні Пазенок В.С., Федорченко В.К. Філософія туризму. Кондор, 2004. 143-151 с.
 - 31.Івченко А. Україна. Путівник. Картографія, 2007. 640 с
 - 32.Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство Навчальний посібник Є. В. Панкова. Альтерпрес, 2003. – 352 с.
 - 33.Лесик О.В. Замки та монастирі України. Львів: Світ, 1993. 176с.
 34. Любіцева О.О. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні
- О.О. Любіцева, С.П. Романчук Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і

регіональні особливості: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10-11 жовтня 2001 р.). Знання України, 2002. 61-65 с.

35. Павлов С.В. Географія релігій: навчальний посібник С.В. Павлов, К.В. Мезенцев, О.О. Любіцева. АртЕК, 1998. 504 с.

36. Мазуренко І. В. <Релігійний туризм: Сучасний стан і перспективи розвитку> Київ. 2023.